

Ks. prof. dr hab. MAREK PARCHEM
Kierownik *Katedry Filologii, Historii Biblijnej i Literatury Międzytestamentalnej*
Wydział Teologiczny UKSW
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej

Ks. Krzysztof RUDZIŃSKI, *Księga Ezechiela w liturgii rzymskiej okresu Wielkiego Postu po II Soborze Watykańskim. Studium biblijno-pastoralne*. Praca napisana na seminarium z Egzegezy Nowego Testamentu pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Romana Bartnickiego, Warszawa – Nicea 2021, s. 475.

Pochodzącemu z rodziny kapłańskiej Ezechielowi – żyjącemu na przełomie VII i VI w. przed Chr. – przypadło prowadzić działalność prorocką w jednym z najtrudniejszych momentów historii narodu wybranego, gdy państwo judzkie zmierzało nieuchronnie do swojego końca. Do tej tragicznej sytuacji doprowadziła nie tylko polityka ekspansyjna imperium babilońskiego, której rezultatem były deportacje, zniszczenie Jerozolimy oraz innych miast, zburzenie Świątyni, ale również niskie morale mieszkańców Judy, co przejawiało się w rozwoju synkretyzmu religijnego, niewierności wobec Boga i upadku moralności. Z tego powodu orędzie proroka Ezechiela jest niezwykle, gdyż z jednej strony przestrzega przed nadchodzącym nieszczęściem bardzo ostro piętnując wszelkie przejawy zła i zapowiadając bezlitosną karę na niewierny i grzeszny naród, a z drugiej – już po upadku państwa judzkiego – chcąc podnieść na duchu i dać narodowi nadzieję zapowiada przyszłe wybawienie i odnowę. Przesłanie proroka nawołującego do nawrócenia, przemiany swojego życia i zwrócenia się ku Bogu jest wciąż aktualne, stąd nie dziwi fakt, że teksty z Księgi Ezechiela są obecne w liturgii Kościoła, mianowicie dwadzieścia trzy razy pojawiają się w czytaniach mszalnych oraz wielokrotnie w modlitwie brewiarzowej.

Przedmiotem pracy ks. Krzysztofa Rudzińskiego jest analiza tekstów z Księgi Ezechiela obecnych w liturgii rzymskiej okresu Wielkiego Postu w kontekście pozostałych czytań mszalnych i ukazanie ich aktualnego przesłania dla chrześcijan. W pracy szeroko zostały omówione cztery perykopy z liturgii mszalnej (Ez 18,21-28; 37,12-14; 37,21-28; 47,1-9.12), jak również bardziej pobieżnie teksty znajdujące się w liturgii godzin (Ez 18,23; 18,30-32; 33,10-11; 36,24-28). Autor postawił sobie za cel pracy „odczytanie perykop z Księgi Ezechiela w kontekście liturgii chrześcijańskiej” (s. 19), co jest w pełni uzasadnione, gdyż jak sam stwierdza: „O ile sama egzegeza Księgi Ezechiela jest bogata, o tyle komentarzy odczytujących ją w kontekście liturgii i wyjaśnienia chrześcijańskiego nie jest zbyt wiele”, dlatego też niniejsza praca – zdaniem Doktoranta – ma być „uzupełnieniem luki w literaturze biblijno-liturgicznej i biblijno-pastoralnej” (s. 19).

Całość tej obszernej rozprawy składa się z sześciu rozdziałów poprzedzonych *Spisem treści* (s. 5-8), *Wykazem ważniejszych skrótów* (s. 9-15) i *Wstępem* (s. 17-26), a zwieńczonych *Zakończeniem* (s. 419-429), *Bibliografią* (s. 431-471) oraz *Streszczeniem w języku polskim i angielskim* (s. 473-475).

We *Wstępie* (s. 17-26) Autor właściwie ustawia problem badawczy, omawia literaturę dotyczącą Księgi Ezechiela oraz innych tekstów występujących w czytaniach mszalnych, wyjaśnia metody badawcze, którymi będzie posługiwać się w pracy oraz zapowiada w ogólnym zarysie treść pracy. Ze względu na treść oraz formę jej przedstawienia cały *Wstęp* należy ocenić bardzo pozytywnie, gdyż charakteryzuje się przejrzystością i zawiera wszystkie elementy, które powinny znaleźć się w tej części rozprawy doktorskiej.

Opisany we wstępie problem badawczy, jego cel i poszczególne etapy badania są konsekwentnie realizowane w kolejnych rozdziałach pracy. Rozdział pierwszy (s. 27-92) ma charakter wprowadzający i omawia podstawowe kwestie związane z Księgą Ezechiela oraz jej orędziem, jak również jej miejsce w liturgii Kościoła. O ile jednak omówienie w pierwszej części tego rozdziału takich tematów, jak tło historyczne działalności Ezechiela, charakterystyka osoby proroka, czy niektóre zagadnienia literackie dotyczące księgi, jest w pełni uzasadnione, wręcz konieczne, to w drugiej części poświęconej kwestiom liturgicznym prezentacja wiele zagadnień takiego uzasadnienia już nie ma. Jaki jest bowiem sens omawianie liturgii „w religiach najstarszych ksiąg” (s. 61-63) oraz „w religii Żydów” (s. 63-83), skoro problemem badawczym są teksty Księgi Ezechiela w liturgii Wielkiego Postu, a więc w liturgii chrześcijańskiej? Zapewne święta żydowskie są zagadnieniem interesującym, ale ich opis nie wnosi nic nowego do tematyki podjętej w pracy. Co więcej, przy ich omawianiu Autor odwołuje się do późniejszych tradycji żydowskich - często pobiblijnych - co w kontekście Ezechiela jest anachronizmem, podobnie zresztą jak prezentacja świąt Chanukka i Purim (s. 79-80).

Kolejne cztery rozdziały (tj. rozdz. II-V), których treścią jest analiza tekstów Księgi Ezechiela w liturgii Wielkiego Postu w kontekście pozostałych czytań mszalnych, mają podobny układ: (1) analiza egzegetyczna tekstu Księgi Ezechiela oraz omówienie idei teologicznych, (2) analiza egzegetyczna pozostałych czytań mszalnych (drugie czytanie – o ile jest; psalm responsoryjny, Ewangelia) i prezentacja tematów teologicznych, (3) całość wieńczy omówienie przesłania perykopy Ezechiela w kontekście liturgii Wielkiego Postu. Ten konsekwentnie realizowany przez Autora „schematyzm” zasługuje na duże uznanie, ponieważ zapewnia przejrzystość w prezentowaniu poszczególnych treści oraz pozwala na wyeksponowanie tego, co najważniejsze, a więc przesłania poszczególnych perykop Księgi Ezechiela w kontekście liturgii mszalnej Wielkiego Postu. Oceniając sposób przeprowadzenia egzegezy należy podkreślić dużą staranność i dbałość o każdy szczegół mogący odkryć sens tekstu, a co

za tym idzie, umożliwić lepsze i głębsze jego zrozumienie. W tym celu Doktorant analizuje znaczenie kluczowych słów występujących w tekście na poziomie „słownikowym” oraz uwzględnia szeroki kontekst innych tekstów biblijnych, w których się pojawiają. Na podkreślenie zasługuje umiejętność prowadzenia przez Doktoranta z jednej strony badań analitycznych (= egzegeza), a z drugiej prezentowania treści w sposób bardziej syntetyczny (= idee teologiczne). Innymi słowy, Autor potrafi w sposób syntetyczny przedstawić wyniki swoich badań analitycznych. Mając na uwadze całość pracy chciałbym zwrócić uwagę na kilka spraw, które budzą moje zastrzeżenia. Doktorant używa nazwy „Izraelczycy” określając tak mieszkańców Królestwa Północnego, Królestwa Południowego, a nawet Żydów żyjących pod panowaniem perskim (np. s. 235, 265, 275), co jest anachronizmem; zalecałbym precyzję terminologiczną, a więc używanie nazw „Izraelici” lub „Żydzi”, gdyż nazwy „Izraelczycy” używa się w odniesieniu do współczesnych mieszkańców Izraela, państwa powstałego w 1948 roku. Autorowi nie udało się uniknąć anachronizmów również w innych kwestiach, m.in. omawiając obecny w orędziu Ezechiela motyw nawrócenia Doktorant odwołuje się do tradycji rabinicznej (s. 115) – cóż istotnego teksty talmudyczne mogą wnieść do zrozumienia przesłania proroka? Podobnie w analizie egzegetycznej J 11,9-10 pojawia się stwierdzenie, że Jezus w swoim nauczaniu zmienia „przekaz rabiniczny” (s. 186) – tak na marginesie: źródłem antytezy „dzień - noc” // „światłość - ciemność” nie jest przypowieść ludowa z literatury rabinicznej, gdyż ten motyw jest o wiele starszy.

Rozdział drugi (s. 93-143) prezentuje tekst Ez 18,21-28, w którym głównym tematem jest odpowiedzialność osobista każdego człowieka za swoje postępowanie, w kontekście liturgii czytań piątku pierwszego tygodnia Wielkiego Postu. Doktorant przeprowadza analizę egzegetyczną perykopy Księgi Ezechiela, jak również wyodrębnia i szczegółowo omawia idee teologiczne (odpowiedzialność indywidualna, pojęcie grzechu, nawrócenie jako forma zmiany życia). Kolejnym etapem jest omówienie orędzia psalmu responsoryjnego (= Ps 130) śpiewu przed Ewangelią (= Ez 18,31), a następnie przeprowadzenie analizy egzegetycznej perykopy ewangelijnej Mt 5,20-26 (= fragment Kazania na Górze o pojednaniu) oraz prezentacja głównych idei teologicznych (sprawiedliwość ucznia Chrystusa, pojednanie jako nagląca konieczność). Całość wieńczy omówienie przesłania Ez 18,21-28 w kontekście liturgii czytań piątku pierwszego tygodnia Wielkiego Postu. Pewne zastrzeżenia mogą budzić niektóre wypowiedzi, m.in. mówienie o starotestamentalnej koncepcji świętości Boga wyłącznie w kategoriach moralnych (s. 108), gdy tymczasem należałoby przede wszystkim wskazać na jej wymiar ontyczny, czy też wyprowadzanie etymologii pojęcia nawrócenia od rzeczownika *l'šûbāh* (s. 114), zamiast od formy czasownikowej (*šûb*), która jest pierwotną. Trudno też zgodzić się z twierdzeniem, że midrasz to „rabinistyczna interpretacja Prawa” (s. 141).

Rozdział trzeci (s. 145-207) przedstawia tekst Ez 37,12-14 będący częścią wizji ożywienia wysuszonych kości (37,1-14), a konkretnie jej interpretację, w kontekście liturgii czytań piątej niedzieli Wielkiego Postu (rok A). Doktorant po przeprowadzeniu analizy egzegezy Ez 37,12-14 prezentuje idee teologiczne (odrodzenie i odnowienie jednośc narodu, zmartwychwstanie ciał). Analizę kontekstu czytań mszalnych Autor rozpoczyna od omówienia orędzia psalmu responsoryjnego (= Ps 130), drugiego czytania (= Rz 8,8-11), śpiewu przed Ewangelią (= J 11,25a.26), następnie przechodzi do egzegezy perykopy ewangelijnej o wskrzeszeniu Łazarza (= J 11,1-45) oraz przedstawienia idei teologicznych (zmartwychwstanie i życie, droga wiary Marty i Marii), a całość kończy się omówieniem przesłania Ez 37,12-14 w kontekście liturgii czytań piątej niedzieli Wielkiego Postu (rok A). Doktorant słusznie zwraca uwagę na metaforyczny i symboliczny charakter wizji Ezechiela wskazując, że prorok zapowiada w niej odnowienie i odrodzenie narodu, jednak wywód na temat zmartwychwstania (s. 168-172) jest nieco chaotyczny i nie do końca wiadomo, czy Doktorant prezentuje orędzie samego proroka, czy raczej interpretację tego motywu przez pisarzy wczesnochrześcijańskich. Trudno zgodzić się z niektórymi stwierdzeniami, m.in. określeniem wizji ożywienia kości w Ez 37,1-14 jako „wizji mesjańskiej” – co dziwi w kontekście dalszych słów Autora, że to sam „Bóg otworzy groby...” (s. 151), czy też wypowiedzią, że „w czasach Ezechiela nie wierzono jeszcze w życie po śmierci, a jedynie w to, które było ich udziałem” (s. 168) – jak się to ma do wiary w nieśmiertelność? – a co powiedzieć o Szeolu?

Rozdział czwarty (s. 209-271) prezentuje tekst Ez 37,21-28, w którym głównym tematem jest przyszłe zjednoczenie narodu, w kontekście liturgii czytań soboty piątego tygodnia Wielkiego Postu. Doktorant przeprowadza analizę egzegezy perykopy Księgi Ezechiela, jak też wyodrębnia i szczegółowo omawia idee teologiczne (zjednoczone królestwo, jedyny pasterz, Nowe Przymierze). W dalszej części rozdziału omawia orędzie psalmu responsoryjnego (= Jr 31,10.11-12b.13) oraz śpiewu przed Ewangelią (= Ez 18,31), a następnie przeprowadza analizę egzegezy perykopy ewangelijnej J 11,45-57 (= fragment opowiadania o wskrzeszeniu Łazarza) i prezentacja głównych idei teologicznych (bóstwo Jezusa, odrzucony Mesjasz). Całość wieńczy omówienie przesłania Ez 37,21-28 w kontekście liturgii czytań soboty piątego tygodnia Wielkiego Postu. W analizie perykopy Ezechiela Doktorant umiejętnie łączy przesłanie teologiczne z aspektem historycznym, chociaż niekiedy przerysuje on ten ostatni, a już całkowicie zbędny wydaje się opis historii narodu od powrotu z niewoli babilońskiej do roku 70 po Chr. (s. 235-240). A przy okazji, opinia odnosząca się do Heroda, że „jego śmierć uspokoiła naród, który uwolniony został od tyranicznej władzy brutalnego przywódcy” (s. 239) zostało chyba zaczerpnięta z przekazu o charakterze „jasełkowym”, a nie ze źródeł historycznych czy archeologicznych.

Rozdział piąty (s. 273-355) przedstawia tekst Ez 47,1-9.12 (= wizja życiodajnej wody wypływającej ze Świątyni), w kontekście liturgii czytań wtorku czwartego tygodnia Wielkiego Postu. Po egzegezie perykopy Ezechiela Doktorant omawia główne idee teologiczne (woda ożywiająca, nowa Świątynia). W dalszej części rozdziału analizując pozostałe czytania mszalne przedstawia orędzie psalmu responsoryjnego (= Ps 46) oraz śpiewu przed Ewangelią (= Ps 51.12a.14a), a następnie przeprowadza analizę egzegetyczną perykopy ewangelijnej J 5,1-3a.5-16 (= uzdrowienie paralityka) oraz omawia idee teologiczne (nowy człowiek, nowe życie). Całość kończy się omówieniem przesłania perykopy Ezechiela w kontekście liturgii czytań wtorku czwartego tygodnia Wielkiego Postu.

Treścią rozdziału szóstego (s. 357-418) – błąd w tytule, s. 357 – jest ukazanie znaczenia tekstów Ezechiela występujących w liturgii Wielkiego Postu dla formacji duchowej i życia każdego chrześcijanina. Całość materiału została ujęta w trzech aspektach, a mianowicie (1) pokutnym – wezwanie do duchowej walki ze złem, (2) chrzcielnym – wezwanie do stawania się nowym człowiekiem, do naśladowania miłości Syna i oczyszczenia z grzechów, jak też wezwanie do życia we wspólnocie ludu Bożego oraz (3) pouczającym – wezwanie do uświęcania życia na podstawie tekstów Ezechiela. Na uznanie zasługuje umiejętność łączenia przez Doktoranta różnych płaszczyzn w ramach nauk teologicznych, a więc biblijnej (= teksty Ezechiela i pozostałych czytań mszalnych // liturgii godzin), liturgicznej (= modlitwy i antyfony liturgii mszalnej // brewiarza) oraz pastoralnej (= odniesienie przesłania tekstów biblijnych i modlitw liturgicznych do życia chrześcijańskiego). Wnioski co do znaczenia formacyjnego i aktualności przesłania tekstów Księgi Ezechiela są poprawne i przekonujące.

W *Zakończeniu* (s. 419-429) Autor zbiera wyniki przeprowadzonych badań i przedstawia ich najistotniejsze korzyści. Na uznanie zasługuje zwrócenie uwagi na ciągłą aktualność orędzia proroka Ezechiela, co jeszcze bardziej uwypukla kontekst liturgiczny Wielkiego Postu.

W *Bibliografii* (s. 431-471) zostały poprawnie wyliczone wykorzystane w rozprawie teksty źródłowe, pomoce leksykograficzne i metodologiczne, komentarze, opracowania. Nieco skomplikowany jest podział w ramach opracowań; wydaje się, że lepszy – bo bardziej przejrzysty – byłby podział na literaturę przedmiotu i ogólną. Obszerny zestaw literatury świadczy o przeprowadzeniu żmudnej kwerendy w celu zgromadzenia odpowiednich pozycji bibliograficznych, chociaż można było wzbogacić go o niektóre pozycje, między innymi o komentarze do Ezechiela ze znanych i renomowanych serii, np. Anchor Bible (M. Greenberg; S.L. Cook), ICC (G. Cooke), NICOT (D.I. Block), Interpretation (J. Blenkinsopp). Niektóre pozycje, zwłaszcza pomoce leksykograficzne są dość „wiekowe”, np. Davidson, *Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon* (zob. najlepszy obecnie słownik: D.J.A. Clines, i in. *The Dictionary of Classical Hebrew*, t. I-VIII, Sheffield 1993-2011); Lisowsky, *Konkordanz...* (lepszą i nowszą

pozycją jest: A. Even- Shoshan, *A New Concordance of the Bible...*, Jerusalem 1997); Joüon, *Grammaire...* (zob. nową i poszerzoną edycję: P. Joüon, T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, t. I-II, Roma 2003). Dziwić może posługiwanie się przez Doktoranta słownikiem Stronga w wersji polskiej, który raczej ma charakter popularnonaukowy, co jest tym bardziej zaskakujące, gdyż istnieje przetłumaczony na język polski bardzo dobry słownik L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, P. Dec, I IN., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. I-II, Warszawa 2008.

W odniesieniu do kwestii formalnych, to układ pracy nie budzi żadnych zastrzeżeń, gdyż podział na rozdziały oraz mniejsze jednostki jest poprawny i przejrzysty, co świadczy o bardzo dobrym opanowaniu całego materiału przez Doktoranta. Język rozprawy jest poprawny, jasny i komunikatywny, zaś potknięcia stylistyczne są nieliczne. Również od strony technicznej nie mam poważniejszych zastrzeżeń, choć niekiedy zdarzają się błędy literowe. Przy zapisie słów hebrajskich i greckich Doktorant posługuje się czcionką oryginalną, a następnie dokonuje transliteracji tych słów – moim zdaniem należało zdecydować się na jedną formę zapisu; czcionkę hebrajską należałoby zmniejszyć, gdyż zastosowana interlinia wchłonęła częściowo znaki samogłoskowe. Niekiedy tytuły jednostek literackich „uciekły” na poprzednią stronę, a powinny znaleźć się na następnej (s. 120, 134, 232, 246, 364, 384, 396).

Powyższe uwagi krytyczne dotyczące niektórych wypowiedzi, interpretacji pewnych terminów i tekstów, bibliografii oraz kwestii technicznych w niczym nie umniejszają wysokiej wartości całej dysertacji. Doktorant wystarczająco przedstawił zagadnienie zapowiedziane w tytule, a co więcej, uczynił to trafnie i interesująco. Stwierdzam, że praca przedłożona przez ks. Krzysztofa Rudzińskiego spełnia wszystkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim. Pracę oceniam jako bardzo dobrą, dlatego jej Autor zasługuje na stopień doktora nauk teologicznych. Wnioskuje zatem o dopuszczenie ks. Krzysztofa Rudzińskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. prof. dr hab. Marek Parchem

Warszawa, 18 listopada 2021 r.